

Carmel Ferragud

MEDICINA PER A UN NOU REGNE

Premi d'Assaig
Mancomunitat
de la Ribera Alta

edicions
bromera

UNA REVOLUCIÓ EN LA MEDICINA DURANT LA PLENA EDAT MITJANA

Entre la meitat del segle XII i el daltabaix de la Pesta Negra del 1348, Europa experimentà un procés de transformacions, d'expansió i de creixement, que es manifestaren en la totalitat dels àmbits envers els quals vulguem adreçar la nostra atenció. En el terreny de l'economia, les crisis alimentàries remeteren, si bé no es pot afirmar de cap manera que aquest fenomen, de caire estructural, desapareguera, ja que això no fou així fins al segle XVIII. Aquesta millora en l'alimentació fou possible a partir d'un augment considerable de la producció agrícola, fonamentada en els avanços tecnològics i l'extensió dels espais cultivats, amb noves artigues a partir de l'espai guanyat al bosc talat i les marjals dessecades. Si bé és cert que es perdé la varietat d'aliments que podien extraure's dels boscos i l'alimentació es dirigí unívocament al consum de cereals i de vi, els productes emmagatzetats foren cada vegada majors, i també els excedents, fet que provocà la possibilitat d'alimentar més persones i acumular beneficis. Tot plegat, conduí al que seria el progrés més espectacular de tots: el demogràfic. Si la població havia

crescut amb força arreu d'Europa des del segle XI, fou el període que esmentem aquell de major creixement, sobretot als territoris de l'actual estat francès i el nord d'Europa. Així doncs, les millores en les pràctiques agràries i l'alimentació dels europeus fou allò que propicià, més que no la higiene i la medicina –que també experimentà una transformació importantíssima–, l'augment demogràfic.

Els segles baixmedievals contemplaren també el fenomen d'expansió d'Europa iniciat el segle X, i estudiat magistralment per l'historiador anglès Robert Bartlett, a partir d'un seguit de conquestes, amb les quals es disseminaren les formes culturals i socials que es trobaven en el cor de la cristiandat llatina, amb una espècie de colonialisme semblant al que després es viuria amb l'expansió ultramarina. Cal aclarir, però, que en aquest cas no es constituïren colònies enteses en el sentit de llocs dependents sinó la multiplicació en cèl·lules diverses d'aquests trets propis dels llocs originaris. El catolicisme expandí les seues fronteres des del cor d'Europa (actual França, Llombardia, Flandes i Renània) amb trets i resultats diversos, segons mirem cap al Mediterrani, amb societats musulmanes, i les gregues, amb un desenvolupament cultural i escripturari, un món almenys tan ric i urbanitzat com el dels conqueridors, i el nord i l'est europeu, amb societats menys poblades, menys urbanitzades i sense tradició escrita, amb religions, per contra, locals, politeistes i idòlatres. Això posà en contacte

gents de diferents races, llengües, cultures i religions, fet que tindria una gran repercussió també des del punt de vista de la medicina. L'actitud dels conquistadors respecte dels conquistats fou molt diferent en cada un d'aquests àmbits, sobretot perquè als musulmans se'ls permeté continuar practicant la seua religió, amb més o menys problemes segons passà el temps, i mantenir bona part dels seus costums. Això els confegí més clarament una imatge de població subordinada i colonial, respecte als pagans nòrdics, als quals s'integrà en la xarxa dels costums occidentals, convertits al cristianisme necessàriament. Tota aquesta transformació de la perifèria de l'Europa llatina fou possible gràcies a la implantació d'una nova aristocràcia necessitada de patrimoni, la construcció de fortalises i castells (encastellament), el creixent fenomen d'urbanització i les noves ocupacions mercantils i artesanals que s'hi desenvolupaven, el nou poblament camperol i el desenvolupament d'una cultura escrita documental capaç d'organitzar administracions cada vegada més complexes i estats cada vegada més amplis i més poblats.

Aquells foren moments també de profundes transformacions religioses, visibles entre altres aspectes en el vigor pres per l'eucaristia i la comunió, confirmada en les fastuoses celebracions del Corpus Christi, la posada en valor del sagrament de la penitència, el desenvolupament del culte a la Mare de Déu, el naixement del concepte del Purgatori o la creació dels ordes mendi-

cants. Però aquell també fou el temps de les croades i de l'aparició, com un autèntic terrabastall, de les heregies, i la fundació de la Inquisició com a reacció de l'Església.

Una nova forma d'entendre i practicar la medicina

Aquestes profundes transformacions arribarien també al món del coneixement, de la cultura, de la ciència en general i de la medicina en particular. L'adveniment a les acaballes del segle XII i els anys inicials del XIII del mètode racional d'indagació i el coneixement raonat de les realitats materials, portà al convenciment de la bondat d'aquest món material i a la dignitat del treball manual. De fet, el món medieval aparegué com l'escenari on l'home europeu aprenia lentament a considerar-se *homo faber*, amb vocació de transformar la terra i el que ella oferia i modificar-la amb l'enginy. Els pensadors de la tardor de l'edat mitjana (segles XII, XIII i XIV) valoritzaren la idea i les pràctiques del treball manual, i posaren gran interès a integrar les arts i el valor de la tècnica com a categoria del coneixement. S'ultrapassava així l'esquema altmedieval del *trivi* i del *quadrivi*, i altres disciplines, com era el cas de la medicina, prenen la categoria de *scientia* i s'integraven en el conjunt de les arts liberals. La medicina havia passat a ser una activitat pràctica amb bases racionals, amb la capacitat de detectar

i d'interferir en altres processos relacionats amb la naturalesa humana i en les relacions de l'home amb l'entorn (microcosmos) i amb l'univers com un tot (macrocosmos), ja que de tots dos formava part. Des d'aleshores, aquell qui volguera exercir la medicina havia d'assolir uns coneixements sobre la constitució de la matèria i del cosmos en general, que li permeteren respondre de forma satisfactòria a les preguntes bàsiques sobre les causes dels processos naturals com aquells que originaven la salut i la malaltia.

Aquests coneixements foren proporcionats per l'accés a un vast corpus d'escrits científics traduïts, d'una complexitat intel·lectual desconeguda a l'Occident llatí, que incloïen les obres més importants de Galé i les obres dels enciclopedistes i els comentaris àrabs a la seua obra, i que l'historiador valencià Luis García Ballester batejà com el *nou Galé*, per haver-se sumat aquestes en els anys 1270-80 a les obres ja conegudes del magnífic metge de Pèrgam. Aquest conjunt de coneixements obligà a un detallat estudi de la filosofia natural aristotèlica per part dels metges universitaris. Aquests s'equiparen així amb uns instruments intel·lectuals sense els quals hauria sigut impossible d'entendre el complex i asistemàtic món dels escrits galènics. Amb el paradigma galènic es podien diagnosticar les malalties, és a dir, conèixer-ne les causes, i oferir un tractament, bàsicament perquè com a pas previ es podien comprendre els elements que constituïen el cos. Fou l'aplicació dels esquemes

propis de l'aristotelisme els que dotaren de caràcter de *scientia* una disciplina que abans era considerada una art manual.

En aquest context, la medicina va experimentar un desenvolupament inèdit fins aleshores, malgrat que les seues arrels s'havien iniciat ja en el segle XII al sud d'Itàlia, a Sicília, i Salern especialment, quan la pràctica mèdica començà a basar-se en la filosofia natural aristotèlica. Fou gràcies a l'aparició de les escoles urbanes al llarg dels segles XII i XIII, primer vinculades a les catedrals i després de fundació municipal i privada, que es difongué una alfabetització sense precedents, malgrat que la gran majoria de la població no s'hi veiera afavorida. Però aquestes escoles conduïrien en ocasions a la fundació, gràcies a la unió de mestres i alumnes en un ensenyament superior i laic, dels anomenats *Studia Generalia* (Estudis Generals) o universitats, les quals deixaren d'estar reservades exclusivament a les elits i als eclesiàstics. A Bolonya, París, Oxford i Cambridge seguirien un incessant degoteig de creacions de centres universitaris que assolirien un protagonisme indiscutible en la construcció i difusió del coneixement. Aquest segle XIII fou també, per tant, el de les universitats, el de la lectura i l'escriptura, els mestres i els estudiants, i el segle de grans intel·lectuals i científics que deixaren una obra ingent que marcaria en bona mesura l'esdevenir del pensament europeu.

En definitiva, a la segona meitat del segle XIII, un nou concepte de medicina, del seu aprenentatge i també

del seu practicant, i el seu reconeixement com a peça cabdal per al bé de la cosa pública, van fer acte d'aparició en l'horitzó europeu, i la voluntat de fer extensible aquest model a tota la societat per part de les autoritats serà un fet inqüestionable. Ara bé, les realitats al continent europeu eren ben diverses segons els països a què ens aproximem, ja que la tradició d'estudis mèdics i la seua consolidació a través de la creació de les facultats de medicina als Estudis Generals imposà ritmes distints de divulgació així com algunes especificitats, per exemple pel que fa a la cirurgia, amb una tradició i un desenvolupament més destacats en la zona italiana. El segle XIII fou un període decisiu per a l'assoliment d'una medicina acadèmica a l'Occident europeu. La medicina passà a formar part destacada de l'ensenyament d'algunes universitats com ara Pàdua, Bolonya, París o Montpeller, mentre que en altres seria conreada en menor grau. Des d'aquell moment, el sentit de la professió mèdica començà a embolcallar els posseïdors d'aquests coneixements i fou transmés a les autoritats i a la resta de la societat. Això conduí a l'aparició d'una nova forma de practicar la medicina, sobretot davant les demandes de la societat civil, conscient dels avantatges que aquesta li podia reportar i que aviat en sotmeté l'exercici al control legal: la salut fou concebuda com una mercaderia i com un concepte susceptible de ser valorat i quantificat i, per tant, de satisfer el manteniment i la recuperació d'aquell bé, amb el pagament previ d'un salari. A la Corona d'Aragó aquest

model es va consolidar i va penetrar el teixit social amb una gran força. Nobles i camperols, mercaders i artesans, institucions i tribunals eclesiàstics i civils, consells municipals i corts reials, arreu es volia comptar amb les virtuts i els beneficis de la medicina i es feren tots els possibles per garantir la millor i més completa assistència mèdica. D'aquesta manera, es va configurar una autèntica xarxa assistencial, òbviament no dissenyada des de l'estat, però amb una indiscutible presència i un vigor manifest a la documentació. Aquest fenomen al qual al·ludisc es coneix com a *medicalització* –que amb les reserves oportunes podem aplicar al context baixmedieval–: comportaments que abans eren jutjats normals o desviats, bons o dolents, per l'autoritat pública, són ara assignats al control mèdic i redefinits com a salut o malaltia, producte, aquesta atribució, d'una confiança en l'autoritat dels qui tenen coneixements mèdics provats. En conseqüència, els encarregats d'aquestes noves tasques assoleixen un protagonisme fonamental en el bon funcionament de les societats. Amb tot, s'ha de dir que moltes tasques que avui són pròpies dels metges, com ara tot el que ateny la salut pública, romangueren en part alienes a la seua participació. No es pot obviar, en canvi, que els metges universitaris desenvoluparen un paper fonamental en determinats camps, com ara la lluita contra les epidèmies.

Les nombroses necessitats, i no solament les mèdiques, d'una societat cada vegada més urbanitzada com

la de l'Europa llatina i, en conseqüència, amb una concentració de població major, demanà una quantitat de recursos llunyans als del món ruralitzat altmedieval. Tot aquest conjunt ampli de *professionals* (predicadors, juristes, metges i estudiosos de les arts liberals) foren formats a les naixents universitats promogudes des de diverses instàncies (municipis, Església o monarquia) que anaren fundant-se per tot Europa.

L'ensenyament i l'aprenentatge de la medicina als estudis generals es basarà a la baixa edat mitjana en la lectura i discussió d'un gran nombre d'escrits hipocràtics i galènics desconeguts fins aquells moments i que després de ser traduïts són rellegits des de la filosofia aristotèlica, com ja s'ha esmentat anteriorment. Aquest sistema d'ensenyament i aprenentatge hagué de conviure durant la resta de l'edat mitjana amb el sistema artesanal vigent fins aleshores, els aprenents del qual influència notablement. I això perquè el sistema doctrinal, lluny de romandre en les biblioteques i la pràctica dels que tenien un grau, penetrà tota la societat, i va arribar als àmbits rurals i, fins i tot, muntanyencs, suposadament aïllats i impermeables a aquests sabers. La Corona d'Aragó experimentà de ple tot aquest procés i les ocupacions sanitàries es veieren notablement impactades per un nou sistema de coneixements i de pràctica mèdica que havia envaït un terreny des d'antic en mans del més pur empirisme. No s'ha d'oblidar la influència assolida per la universitat de Montpeller i l'atracció d'estudiants

d'aquesta art fins que l'any 1300 es fundà a Lleida un Estudi amb facultat de medicina, i sobretot s'hi consolidà l'any 1330. Els practicants de la medicina, molt especialment els formats a les universitats, per la mateixa naturalesa de la seua comesa, açò és, el fet de formar part essencial de la vida de qualsevol comunitat tot garantint un aspecte tan fonamental com és la salut, estaven cridats a vincular-se estretament al món polític i econòmic i beneficiar-se'n.

La principal via d'ingressos per als practicants de la medicina devia ser la dels guanys obtinguts dels seus oficis, si més no en un principi, fins que arribara el moment de poder diversificar les inversions cap a altres camins externs al treball. La medicina havia patit des de l'antiguitat una disjuntiva entre el seu caràcter filantròpic i la necessitat d'uns estipendis al guaridor per sobreviure. El triomf definitiu de la introducció del salari com a objectiu i expressió tangible de la relació del metge amb el malalt no es materialitzà sinó amb la conjunció de tres factors: la reintroducció del dret romà a l'Europa medieval llatina, l'aportació del coneixement de la filosofia aristotèlica i la difusió del nou Galé. Tot plegat va permetre la relació contractual del metge, físic o cirurgià, i també, és clar, del barber, amb el malalt, amb la finalitat de guarir-li la malaltia, o prevenir-la, mitjançant l'acció tècnica del contractat. Aquest benefici podia materialitzar-se en diners –amb distintes modalitats de cobrament– però també en es-

pècie, bé de forma directa, amb blat, llenya, animals o proporcionant-li la casa, o bé indirecta amb l'exempció d'impostos i el pagament del trasllat cap al lloc on era contractat. En definitiva, com bé ha explicat Luis García Ballester, la medicina adaptà així l'activitat dels seus professionals als costums comercials dels grups burgesos que governaren les ciutats dels segles XIII i XIV. Com a conseqüència, la medicina esdevingué no solament una font de salut sinó també de riquesa per a aquells que la practicaren.

*La formació del Conqueridor
i l'interès per la cultura i la ciència del seu temps*

Quin paper desenvolupà un monarca com Jaume I en l'assimilació, introducció i desenvolupament d'aquest context científicomèdic? Romangué el Conqueridor al marge d'aquestes novetats o estigué interessat per atraure-les i consolidar-les en els seus territoris? Tingué temps el Conqueridor, immers en nombrosos conflictes amb els seus nobles i capficat en l'expansió de la Corona d'Aragó en detriment de les terres andalusines, per valorar i considerar el paper de la cultura, la ciència i la medicina del seu temps?

No hi ha dubte que Jaume I fou un rei típic del seu temps. El pare Robert Burns, que va descriure acuradament l'*anatomia espiritual* del rei, ens mostra un

Jaume I aplicat a demostrar el seu amor a Déu a qui ell creu guia de les seues accions militars. El rei es mostra obsessionat per agradar a Déu i fa constar que cada matí sentia missa, ja fóra en temps de pau com en plena campanya. Això vol dir que sempre duia al darrere un capellà per administrar-li sagraments, sobretot el de la penitència, del qual era un gran usuari. Igualment, deixà constància de les celebracions litúrgiques més assenyalades i d'altres actes com el *Te Deum* per a celebrar les més grans victòries. També fou un gran devot de la Mare de Déu, a la qual dedicà molts pensaments, més gairebé que a la missa. Les catedrals de les ciutats més importants portarien la invocació mariana, i el nom de la Mare de Déu romandrà fixat a nombrosos episodis bèl·lics per l'ajut sol·licitat i l'èxit obtingut. Al nou regne de València el rei féu establir unes dues-centes cinquanta parròquies, algunes amb diverses esglésies, construïdes a costa de les mesquites, i lleixà molts béns als ordes monàstics, tot constituint nombroses cases religioses. També el rei se sumà a una de les grans invencions d'aquell temps, i a la qual dedicaré un apartat més endavant: els hospitals. Al Regne de València fou fundador de diverses institucions hospitalàries, però també permeté o incentivà la construcció d'altres institucions semblants en altres punts de la Corona d'Aragó. Finalment, l'actitud davant la mort i els darrers moments de la seua vida ens donen una bona mostra del seu profund sentiment religiós:

en així que, gràcies a Nostre Senyor Jesucrist, en nostra bona e plena memòria confessam moltes vegades de bisbes, e de preïcadors, e de frares menors ab gran contricció de nostres pecats, e ab gran llàgremes.

Després combregà, abdicà i prengué l'hàbit blanc i el vot dels monjos cistercencs.

Jaume I també participà en aquella magnífica expansió aconseguida a costa de les perifèries de l'Occident europeu, fets i conquestes sobradament conegudes i estudiades i que li deixaren per sempre el sobrenom. Combaté amb força els infidels i volgué inspirar una croada per alliberar Jerusalem, la qual acabà amb un fracàs estrepitos dissimulat vergonyosament en la seua crònica, però que dóna compte de la seua adhesió als ideals que presidien el seu temps.

Sóc de l'opinió que igual que demostrà en la religiositat i en el caràcter bel·licós –per posar dos exemples clars– ser un home del seu temps, també ho demostrà en el camp de la ciència i del coneixement, malgrat les limitacions evidents de la seua formació. Tanmateix, sense una mirada profunda i crítica podríem quedar-nos només en els aspectes que sovint se solen posar per davant en l'estudi del seu regnat, i negligir-ne d'altres també importants. Potser ens podrà semblar indicatiu, en aquest sentit, el fet que Antoni Rubió i Lluch, en el seu magnífic i clàssic repertori documental *Documents per l'història de la cultura catalana mig-eval*, tan sols va

enregistrar un parell de documents de l'època del rei Jaume el Conqueridor, i referents, concretament, a la biografia de Ramon Llull. Pitjor fortuna té, en aquest sentit, el regnat del seu fill, Pere el Gran, ja que Rubió no va introduir ni un sol document d'aquest període en el seu catàleg. Tan pobre fou el bagatge cultural i científic en aquells anys de regnat de Jaume I? Tan escàs ha sigut el rastre documental deixat per la trajectòria del rei Conqueridor?

Els primers biògrafs de Jaume I el consideraren un rei quasi analfabet, i Antoni Furió, autor d'una de les darreres biografies dedicades al monarca, sembla situar-se també en aquesta línia. A mercé de la noblesa i després ostage de Simó de Montfort, només gràcies a la intervenció papal fou traslladat al castell que els templers tenien a Montsó, on va passar dos anys i mig, del 1215 al 1217, quan tenia entre 7 i 9 anys. Amb una infantesa força moguda, segurament només va poder assolir aquells coneixements que eren essencials per a un monarca del seu temps: religió i sagrada escriptura –coneixements que després usaria bastant en la seua autobiografia–, i les destreses pròpies de la cavalleria (esgrima, equitació...). Aquesta presumpta manca de formació, però, va ser matisada per Ferran Soldevila, l'autor de la biografia més ambiciosa i remarcable sobre el monarca, convertida ja en un autèntic clàssic –si bé no completada tal com l'havia concebuda l'historiador català. Efectivament, en el seu llibre *Els primers temps*

de Jaume I, Soldevila va concloure que les mancances d'aquesta instrucció, que no l'analfabetisme, el qual l'historiador català es resisteix a reconèixer en nombrosos estudis, les hauria compensades al llarg de la seua vida amb una gran capacitat per aprendre i acceptar els bons consells dels seus assessors:

Cal creure que a Montsó els templers, si no van donar al rei ni una cultura que tampoc la seva edat no hauria consentit, no van oblidar de donar-li, en tots els ordres, les nocions elementals que eren indispensables per a un futur sobirà. Ara, el que degué esdevenir-se és que la rude activitat del guerrer no degué deixar el Conqueridor gaires lleures per a augmentar el cabal de la seva cultura. Tot el seu indubtable augment espiritual li vingué de l'augment de la seva experiència. I així la vida va formar un home, com deia el papa Climent IV, si no instruït per la ciència literària, dotat per Déu excel·lentment, d'enginy natural, i ensenyat per la molta experiència, i lliurat de bon grat a escoltar les sentències dels savis, que encomanava a la seva tenaç memòria.

El que resulta evident és que la formació del Conqueridor degué estar bastant allunyada de l'acuradíssima i erudita dels seus descendents, com ara la del seu fill Pere, rei que arribà a escriure poesia, el seu nét Jaume II, de grans interessos culturals i científics, o d'un rei contemporani com el seu gendre, el castellà Alfons X el Savi. Tanmateix, no deixa de ser extraordinari que Jaume I es

convertí en el primer monarca que de forma autobiogràfica es va atrevir a *dictar* una de les peces més singulars que ha donat la literatura catalana medieval, el *Llibre dels feits*. Si bé no fou escrit de la seua mà directament, sí que tingué una evident influència que el converteix en l'autèntic autor. No puc estar-me de reproduir un lluït fragment d'Antoni Furió en el qual resumeix molt bé la intencionalitat de la crònica del rei Jaume:

La crònica de Jaume I no és només una autobiografia reial, que es limite a la figura del monarca, ni tampoc només una crònica històrica, la relació dels fets històrics d'un regnat. És tot això, però també l'expressió d'una visió política, d'una obra política, que transcendia el mer relat dels fets i que el rei no podia confiar a un altre, a un cronista, que potser no hauria entés aquesta dimensió política i transcendent de la seua obra, de la seua «història». I, per això, decideix escriure-la ell mateix. Ajudat de professionals de l'escriptura i de la memòria de la seua pròpia cort, com el seu propi fill, el bisbe Sarroca, i reforçant la memòria personal amb tota mena de materials, historiogràfics i documentals. Però dirigint en tot moment l'empresa ell mateix.

Al *Llibre dels feyts d'armes de Catalunya* l'autor fa un retrat del nostre monarca en el qual, a banda de la seua formació militar, es vol remarcar el seu coneixement de lletra, entre altres qualitats. La curiosa autoria d'aquest text fa, tanmateix, que s'hagen de prendre amb summa cautela

les seues afirmacions. Durant molt de temps fou atribuït al clergue i historiador gironí Bernat Boades, rector de Blanes, qui l'hauria finalitzat el 1420, segons el testimoni del mateix autor. Però una recerca acurada feta el 1948 per Miquel Coll i Alentorn demostrà que aquesta no era sinó una hàbil falsificació feta entre 1672 i 1675 per Joan Gaspar Roig i Jalpí, un clergue gironí, nascut també a Blanes, que a banda d'una abundant producció historiogràfica fou autor de diverses falsificacions. El seu suposat esperit crític amb anotacions versemblants extretes d'arxius, juntament amb una intencionada ingenuïtat en la prosa, va fer que durant molt de temps no es tinguera dubtes quant a l'autor. Segurament, Roig i Jalpí cometé un excés, i només pretengué d'alguna forma remarcar les virtuts d'un monarca amb aportacions transcendents per al futur de la Corona d'Aragó. Ell és l'únic que posà en relleu un tret, presumptament exagerat, del Conqueridor, com era posseir una formació acurada:

Mes emperò, ell fo bon rey, qui bé regí lo seu reyalme e-l comptat de Barcelona e tota la demás terra; e n'avem molt bones ordonances que ell faé en Catalunya per lo bon regiment dels catalans. E fo molt bel·licorós e guerrejador, e de la sua persona molt alt e molt dispost, e molt bell de cara e de cors, e de molt bona paraula. E casi bé tostemp parlave ab la nostra lengua catalana, car lavors aquesta era la més polida de Spanya. E, axí mateix, fo molt savi e molt lletrat, car ell, per la sua gran virtut, avia deprès, en la sua perícia, no tant solament saber manejar

les armes, e tirar la ballesta, e jugar la llança, e bé servir-se de la scona e de la spasa e de les altres armes, mes encara bones letres, e de la Sagrada Scriptura, e d'altres moltes coses bones, axí com se'n pertanyia a un rey d'Aragó e compte de Barcelona.

Jaume I fou un rei que hagué de convéncer amb la paraula en nombroses ocasions nobles, representants de les ciutats i eclesiàstics, a les corts i en els consells reials, per tal que li feren costat en les empreses que volia tirar endavant. Per poder-ho aconseguir calia una intel·ligència i una capacitat oratòria gens negligibles, qualitats que sens dubte posseí el Conqueridor a bastament. Ell fou un rei immers precisament en un temps on la paraula —el gran segle de la paraula, diria Jacques Le Goff— esdevingué clau en l'evangelització i una eina per a polemitzar i convertir l'adversari religiós, ja fóra el sarraí o el jueu. Cal recordar, en aquest sentit, que en aquest temps brillen les figures de Ramon Llull o Ramon Martí, importants polemistes en confrontacions amb les idees i doctrines de les altres grans religions monoteistes. També en aquell segle començaren amb força les predicacions dels frares mendicants en l'escenari urbà, on s'havia instal·lat el pecat en totes les seues manifestacions. I fou també el moment en què naix el sagrament de la reconciliació a través de la verbalització dels pecats en la confessió.